

SCHULTHEISZ EMIL: A LEGRÉGIBB MAGYAR NYELVŰ ORVOSI VÉNY

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A könyvnyomtatás kultúrát és tudományt forradalmasító felfedezésének újszerűsége, s a nyomtatott orvosi tárgyú könyvek aránylag igen gyors elterjedése a magyarázata annak, hogy a XV–XVI. század magyar orvosi emlékeit kutató orvostörténészek érdeklődésének középpontjában elsősorban a legrégebb nyomtatott művek állottak.

Az Orvosi Hetilap (1954) hasábjain Palla ismertette a legrégebb magyar vonatkozású orvosi nyomtatványokat.

Felsorolja Aranyosi Gellértfi János kódexét (1462–472), Johannes Muntz 1495-ös 'Tabula minutiorum super meridiano Budensi' című nyomtatványát. Megemlíti Mannsdorfer Mihály 1462–72 között keletkezett, jelenleg lappangó ősnymtatványát, valamint a morbus gallicus elleni misét tartalmazó 1512-i esztergomi missalét. Végül részletesen tárgyalja az 1498-ból származó 'Biga salutis' című ősnymtatvány orvostörténeti vonatkozásait.

XV. századi kéziratot egyet érint: Mátyás király egyik kezelőorvosának, Tichtel János bécsi professzornak 1488-as naplóját.

Ha azonban teljességében akarjuk ismerni a magyar medicina XV. század végi és XVI. század eleji emlékeit, jelentőségüknek megfelelően kell foglalkoznunk a kor kézírásos maradványaival is. Orvostörténelmünk előtt álló feladat, a humanizmus kora hazai orvosi művelődésének részletes feldolgozása csak a nyomtatott és kézírásos emlékek együttes felhasználása révén lesz megoldható. Ezért szükséges az orvostörténelmünkben eddig még nem ismert néhány kézírásos emlék közlése is.

Nézzük előbb a már ismert legfontosabb XV. századi orvosi kézírásos maradványokat. „Legrégibb” magyar orvosi vényként nyelvészeink egy félig magyar, félig latin nyelvű kéziratot ismertettek.¹ A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár nyelvemlékei között² található. Borítékján ugyan az 1416-os évszám olvasható, Magyary-Kossa megállapítása szerint azonban az írás a XVI. századból származik. Ezt szakértő paleográfusok megerősítették, s ezzel orvostörténeti

jelentősége kétségkívül csökkent. A XVI. századból – főleg annak második feléből – ugyanis már több magyar nyelvű orvosi feljegyzés maradt fent.

Minden kétséget kizáróan az 1488. esztendőből származik az ún. „bagonyai ráolvasás”. Ez tulajdonképpen egy szembaj elleni betegség-elhárító (apotropaicus) mondóka. Jelentősége főleg nyelvemlékként nagy.

A latin nyelvű, kézírásos, magyar vonatkozású orvosi emlékek már számosabbak. A Prágai Nemzeti Könyvtárban őrzik Zsigmond király orvosának, Albicus doctornak (Albich Zsigmond) egy receptjét: 'Medicina contra paralysm, quam dom. Albicus ante agonem mortis suae domino regis a. d. 1416 in civitate Buda, Strigon. diocesis fecit'.³ Ugyanitt több betegségeírás is olvasható. Ugyancsak egy prágai kéziratban találkozunk már 1418-ban egy másik magyar vonatkozású recepttel: „Aqua (regis) Ungariae...”.

A honi Nemzeti Könyvtár azon XV. századi kézíratos gyűjteményének,⁴ melyet Magyary-Kossa említ adattárában, sajnos semmilyen magyar vonatkozása nincs, mint arról meggyőződhettem. A latin nyelvű, pestis elleni receptek német eredetűek.

A XV. század a gyógyító tudományok fejlődésében fordulópont. Az egyetemek rohamos fellendülése a laikus orvosok számának gyors emelkedését és befolyásának növekedését jelenti. A medicinának a kora középkori kolostori élettől való elszakadása azonban még nem teljes! Az orvosok között még sok a klerikus. Különösképpen hazánkban, ahol képzett, egyetemet végzett orvos alig volt. (A fent említett Albicus doctor pl. egyben prágai érsek is!)

Az akkori orvostudománynak, illetve orvosi gyakorlatnak a klérussal való szoros kapcsolata teszi érthetővé, hogy a következőkben publikálandó néhány orvosi emlék miért éppen liturgikus könyvek margóján található (elkerülve eddig az orvostörténelem figyelmét).

A liturgikus kódexek (elsősorban missalék) mindennap használt könyvek voltak. Széljegyzeteik nemcsak a szöveghez írt glosszák, hanem igen sok fontos más bejegyzést is tartalmaznak a XV–XVI. századból: történeti adatokat, meteorológiai feljegyzéseket és orvosi recepteket. E bejegyzések részben latin, részben nemzeti nyelvűek: magyar, német, tót és horvát.

Lássuk a magyar nyelvűeket: a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött 'Missale Strigoniense' 1490-ből származik. A folio 7. versón leírt orvosi recept, Radó Polikárp paleográfiai meghatározása szerint, ugyancsak a XV. század végéről való. Így talán ez a legrégebb magyar nyelvű vényünk!

„fog faiasrol walo orvossagh

Az Nadnak es az tharkonak

az teoweth keol any, megh

aszalny es teorny eoze

temporalwan eokeoth ted

az faio fogadra meg gyogiol
es faidalmath teobbet soha
nem erzed”

(Betűhív közlés)

A tárkonygyökér („tharkon ... teowe” – radix pyrethri) első említése ez! Torkos Justus János a 'Taxa pharmaceutica Posoniensis' c. művében (1745) írja le hivatalosan. A „Nadnak ... teowe” pedig a nadragulya (atropa belladonna L.), amit minden fájdalom ellen kiterjedten használtak.

Felmerülhetne a kérdés, hogy ez szoros értelemben vett orvosi vény-e? Hiányzik ui. a rendelvény elején a felszólítás szokásos jele (Rp. vagy R., ill. JJ. etc.), valamint az orvos aláírása. A közölt recept valóban nem a gyógyszerész számára készült utasítás (ezt már a kézírás helye is lehetetlenné teszi). Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a XV. században nemigen írogattak receptet, hanem vagy maguk rendelték meg a patikában személyesen a gyógyszert, vagy pedig az akkori patikaszűkös világban maguk készítették el az orvosságot. Különösen áll az utóbbi a kolostorokra! Ha viszont a doctor vagy orvoslással foglalkozó klerikus új „compositum” receptjét ismerte meg, sietett azt magának feljegyezni. Így kerülhetett ez és a két alábbi recept egy missale, ill. breviarium margójára!

A következő vény három évtizeddel későbbi. Egy 1524-es breviarium⁵ egyik üresen hagyott lapján találjuk a következő receptet:

„Seres ellen walo orwossag
papsaitiawal iros
vaiaat egibe chinalni
azzal kenni kotni kell
chemer keolok ellen valo
szarga kikirichot viragosol szedni
meghszaraztatni meghönteni melleg
echette es ugi rea kotni”.

Mint látható, ez tulajdonképpen két különböző rendelvény. Az egyik sérv ellen alkalmaz papsajtos (malva neglecta Wallr.) kötést; a vivőanyag írós vaj. A másik „chemer keoldok” ellen használ ecettel extrahált kikiricsvirágot (colchicum autumnale).

A „chemer keoldok” nyilván a „köldökcsmörnek” korábbi kifejezése, s mint ilyen, legrégibb magyar betegségneveink közé sorolható! Magyary-Kossa a csömör szó első előfordulását csak 34 évvel későbből, 1558-ból ismeri.

A köldökcsmör általában kólikát, bélgörcsöt jelent. A köldökcsmör összetett szó pedig eddig legkorábban csak a XVII. századból volt ismeretes.⁶

A XVII. század elejéről származik az a bejegyzés is, ami a Nemzeti Múzeumban őrzött 'Missale Strigoniense' (1511) első kötéstáblájának belsején olvasható, és szintén a görcs gyógyításával foglalkozik:

„Contra colicam.

Bab szal teovesthwl czicsery borso

Inszalagh, ezt az szau feleth megh foralni

es bene feorodny”.

A csicseriborsót (semen ciceris albi), illetve főzetét belsőleg alkalmazták, vele egyebütt is gyakran találkozunk. Hogy a levében való fürdést görcs ellen használták volna, arra vonatkozó más adatot nem találtam.

Végezetül egy latin nyelvű orvosi vonatkozású bejegyzés, amit egy XV. századi missale margójára jegyzett a kódex tulajdonosa (1498 után január 22-re vonatkozik az alábbi versebe foglalt szabály):

„Vincenti festo si sol radyatur memor esto

Tunc prepara vas quia vitis fert tibi vuas”.

Ismeretes, hogy még az újkorban is nagy jelentőséget tulajdonítottak annak a mágikus szabálynak, hogy jelentősebb orvosi beavatkozások, különösen érvágás, ne történjék ún. szerencsétlen napokon (dies critici; dies Aegyptiaci). Ezért külön megjelölték az érvágásra alkalmas időt (bona tempora).

Ilyen emlékeztető a fenti kis verses szabály is. Ennél régebbi érmetszési utasítást hazai orvostörténelmünk csak a Pray-kódexben (XII. század vége, XIII. század eleje) ismer.

Régi kódexeink bizonyára még sok más, feltárássra váró orvostörténelmi vonatkozású bejegyzést őriznek.

¹ Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek. 2. köt. (Buda, 1840).

² Fol. Hung. 898. jelzet alatt

³ „Bénulás elleni orvosság, melyet Albicus (úr) a király úr halála előtt, az Úr 1416-ik évében az esztergomi egyházmegyei Buda városában készített.”

⁴ Cod. lat. med. aevi 342.

⁵ Brev. Strigoniense (1524) Esztergomi Könyvt.

⁶ Páriz Pápai: Pax corporis. 124.